

مونتگمری وات؛ کشیش پیامبرشناس

مهدی فرمانیان

اشاره:

در طول قرن‌ها حاکمیت کلیسا بر سرزمین‌های اروپایی، چهرهٔ پیامبر اسلام (ص) با تحریفات فراوان ارائه شده است. از قرن نوزده میلادی، آثار علمی بهتری در اروپا عرضه شد و در قرن بیستم این راه ادامه یافت. ویلیام مونتگمری وات (۱۹۰۹-۲۰۰۶) یکی از پیامبرشناسان معروف قرن بیستم است که با عرضهٔ آثار متعددی، به تحقیق دربارهٔ دوران پیامبر اسلام پرداخت. وی در سال ۱۹۵۳ کتاب محمد در مکه و در سال ۱۹۵۶ کتاب محمد در مدینه را نوشت و سپس آن دو را در کتابی به نام محمد پیامبر و دولتمرد خلاصه نمود. مونتگمری وات در طول شصت سال تحقیق و پژوهش پیرامون پیامبر اسلام و رابطه مسلمانان و مسیحیان، بیش از سی کتاب و ده‌ها مقاله به جامعهٔ علمی عرضه کرد. وی در سال ۲۰۰۶/۱۳۸۵ بعد از ۹۷ سال زندگی در این دنیا، دیده از جهان فرو بست. تقارن درگذشت یک پیامبرشناس و سال پیامبر اعظم، ما را بر آن داشت تا ضمن معرفی یکی از اسلام‌شناسان مسیحی عصر حاضر، نیم‌نگاهی به آثار، افکار و جایگاه وی در میان اسلام‌شناسان بیندازیم. شهرت مونتگمری وات در جهان اسلام به سبب پنج کتابی است که دربارهٔ سیرهٔ پیامبر اسلام نوشته است. بهترین کتاب وی دوران شکل‌گیری تفکر اسلامی است که هنوز به فارسی ترجمه نشده است. وات تحت تأثیر مکتب نقد تاریخی به مطالعه دربارهٔ اسلام پرداخت و تا حد زیادی جانب انصاف را رعایت کرد؛ اگرچه بر برخی از آرای او نقدهایی وارد شده است.

زندگی نامه

ویلیام مونتگمری وات^{۱*} (William Montgomery Watt) در ۱۴ مارس ۱۹۰۹ میلادی در کِرس در شمال انگلستان (اسکاتلند) متولد شد. در چهارده ماهگی پدرش را که کشیش پروتستان بود، از دست داد. مرگ پدر تأثیر عمیقی بر آینده وی گذاشت و وی در نتیجه آن، زندگی سختی را گذراند. تحصیلات دانشگاهی اش را در دهه ۱۹۳۰ میلادی در رشته ادبیات یونانی در دانشگاه ادینبورگ شروع کرد و در فلسفه اخلاق ادامه داد. وی در کالج جرج واتسون و دانشگاه آکسفورد به تحصیل پرداخت و در طول شش سال، سه درجه دانشگاهی را کسب کرد. گویا پایان نامه کارشناسی ارشدش درباره کانت بوده است. در سال ۱۹۳۴ میلادی، در آلمان با دانش فلسفه آشنا شد و ظهور نازیسم را به چشم خود دید.

در سال ۱۹۳۷ میلادی بر اثر حادثه ای اسلام را کشف کرد. بر حسب اتفاق، مستأجر منزل مونتگمری وات در این سال دانشجویی مسلمان و پاکستانی از فرقه احمدیه (قادیانیه) بود. وات در این زمینه می گوید: «این نقطه شروع آشنایی من با اسلام بود؛ اسلامی که شدیداً از آن ناآگاه بودم.»^۱ در این سال، اولین کتاب مونتگمری وات با نام مسیحیان و صلح طلبی^۲ (۱۹۳۷م) به چاپ رسید.

چگونگی زندگی وات با آداب و رسوم قدیمی (دانشجوی مسلمان) در دوران مدرنیته، وات را چنان تکان داد که به اسقف کلیسای انگلیکن بیت المقدس (وابسته به کلیسای پروتستان انگلیس)، که در حکم پدرش بود، نامه نوشت و از او راهنمایی خواست. اسقف نیز به او پیشنهاد کرد که به اورشلیم بیاید تا بتواند بهتر درباره رویکرد عقلانی اسلام مطالعه کند. کالج الهیاتی کادسدون^۳ برای یک سال به او فرصت مطالعاتی داد و وات راهی بیت المقدس شد و در سال ۱۹۳۹ میلادی به عنوان شماس^۴ در کلیسای انگلیکن شروع به کار کرد و در سال ۱۹۴۰ کشیش کلیسای سنت ماری^۵ شد. او در این سالها به مطالعات عربی و اسلامی خود ادامه داد و موضوع رساله دکترای خود را

*. بیشتر مطالب این زیست نامه از سایت های اینترنتی مجله تایمز لندن و گاردین اخذ شده است.

1. Richard Holloway, *Guardian News*, Tuesday November 14, 2006.

2. *Christians and Pacifism*.

3. Cuddesdon Theological College.

4. Deacon.

5. St Mary's, The Boltons, Kensington.

«اراده آزاد و قضا و قدر در اسلام نخستین»^۱ قرار داد. در همان سال، کلیسای سنت ماری بر اثر بمب‌گذاری تخریب شد و وات به ادینبورگ بازگشت و شروع به نوشتن رساله خود کرد. در سال ۱۹۴۳ میلادی ازدواج کرد و در همان سال دوباره به اورشلیم بازگشت و تا سال ۱۹۴۶ میلادی در بیت‌المقدس بود. وی در این سال از رساله دکترای خود دفاع کرد. این رساله در سال ۱۹۴۸ میلادی در انگلستان به چاپ رسید. وات بعد از بازگشت به انگلستان در سال ۱۹۴۶ میلادی، مدرّس ادبیات عرب در دانشگاه ادینبورگ شد. در سال ۱۹۶۴ میلادی صاحب کرسی عربی و مطالعات اسلامی دانشگاه شد و تا سال ۱۹۷۹ میلادی در آنجا به عنوان استاد تدریس کرد و در خلال سال‌ها تدریس در دانشگاه ادینبورگ، به تألیف آثار متعددی نیز پرداخت. در سال ۱۹۵۳ کتاب محمد در مکه^۲ و در سال ۱۹۵۶ کتاب محمد در مدینه^۳ را نوشت^۴ و آن دو را خلاصه کرده و کتاب معروف خود، یعنی محمد، پیامبر و دولتمرد را در سال ۱۹۶۱ میلادی منتشر کرد. این کتاب به فارسی،^۵ ترکی و ژاپنی ترجمه شده است.

در سال ۱۹۶۵ میلادی کتابی منتشر شد که تأثیر فراوانی بر مونتگمری وات گذاشت. نورمن دانیل کتابی به نام اسلام و غرب، ساختن یک تصویر^۶ چاپ کرد که به روابط مسیحیان و مسلمانان در قرون وسطا و بالاخص جنگ‌های صلیبی می‌پرداخت. وات از تعصبات مسیحیان و تشویه تصویر اسلام در آن دوران یگه خورد؛ چه این‌که او خود، نویسنده کتاب‌هایی به نام محمد در مکه و محمد در مدینه و مسیحیان و صلح‌طلبی بود؛ لذا آینده خود را وقف اصلاح این ارتباط کرد و به تحقیق پیرامون ارتباط مسیحیان و مسلمانان پرداخت. وات برای فهم بهتر اسلام و مسیحیت هر روز درباره یک آیه از قرآن و یک آیه از کتاب مقدس تأمل کرد و این تأملات خود را در کتابی به نام راهنمای قرآن^۷ جمع‌آوری و چاپ کرد. وی در این سال‌ها در کسوت کشیش کلیسای ایپسینگ‌پال اسکاتلند نیز خدمت کرد و به سنت کلیسای پرسبیتترین احترام گذاشت. وات بعد از سال‌ها خدمت در

1. "Free Will and Predestination in Early Islam"

2. Muhammad at Mecca.

3. Muhammad at Medina.

۴. این دو کتاب به عربی ترجمه شده، ولی هنوز به فارسی ترجمه نشده است: محمد فی المدینه و محمد فی مکه، تعریب شعبان برکات، مکتبه العصریه، بیروت.

۵. محمد پیامبر و سیاستمدار، ترجمه اسماعیل والی‌زاده، کتابفروشی اسلامیّه، ۱۳۴۴ش.

6. Islam and the West: the Making of an Image.

7. Companion to the Quran.

دانشگاه ادینبورگ در سال ۱۹۷۹ میلادی بازنشسته شد، ولی تحقیقات خود را ادامه داد و در سال ۱۹۹۱ کتاب *برخورد مسلمانان و مسیحیان: تفاهمات و سوء تفاهمات*^۱ را به چاپ رساند. ^۲ آخرین کتاب *موتگمیری وات*، درباره جمع بین سنت مسیحی و تجدّد در دوران پست مدرن است که با عنوان *ایمان یک مسیحی در جهان معاصر*^۳ در سال ۲۰۰۲ میلادی منتشر شد. وات در سال ۱۹۸۱ میلادی *مدال لویی دلاویدا*^۴ را از UCLA دریافت کرد و در سال ۱۹۹۸ دکترای افتخاری دانشگاه کراچی پاکستان را گرفت. وی از جامعه ایونا، لقب افتخاری «آخرین شرق شناس» را دریافت کرد و در سال ۲۰۰۶ نیز در فهرست برگزیدگان ششمین همایش جهانی چهره‌های ماندگار ایران قرار گرفت؛ اما اجل به او مهلت نداد و در بیست و چهارم اکتبر ۲۰۰۶ مصادف با دوم آبان ۱۳۸۵ شمسی درگذشت.

او اگرچه آثار بسیاری پیرامون تاریخ و عقاید مسلمانان نوشت، اولین و آخرین کتابش درباره مسیحیت بود و سال‌ها در سمت کشیش پروتستان خدمت کرد؛ با این همه هیچ‌گاه از گفت‌وگو میان مسیحیان و مسلمانان دست نکشید و یکی از طرفداران دیالوگ بود. او به مسلمانان نصیحت می‌کرد که اگر می‌خواهید در ساختن این دنیا سهیم باشید، باید جنبه‌های دنیوی یا غیرروحانی فرهنگ جهانی در حال ظهور را بپذیرید. به نظر وی، اگر مسلمانان مایلند تا سهم کاملی در حیات سیاسی دنیا داشته باشند، باید دست از انحصارگرایی و بنیادگرایی بردارند.^۵

افکار و اندیشه‌ها

برای فهم آراء و افکار وات باید به تأثیر اندیشه‌هایی چون نظریه زبان دین ویتگنشتاین، تفکر پلورالیستی جان هیک، مکتب نقد تاریخی و مکتب آنال در تفکرات وی توجه ویژه‌ای کرد. وی در کتاب *برخورد آرای مسلمانان و مسیحیان*، برخی از مبانی فکری خود را بیان کرده، به پیروی از برخی از متفکران جدید الهیات پروتستانی، در معنای وحی تصرف کرده، می‌نویسد:

1. *Muslim-Christian Encounters: Perceptions and Misconceptions.*

۲. این کتاب به قلم محمدحسین آریا ترجمه و به وسیله دفتر نشر فرهنگ اسلامی منتشر شده است.

3. *A Christian Faith for Today.*

4. *Levi Della Vida Medal.*

۵. *برخورد آرای مسلمانان و مسیحیان، تفاهمات و سوء تفاهمات*، ص ۲۳۲-۲۳۴.

بر طبق نظر علمای برجسته امروز مسیحی، پیامبر شخصی است که پیام‌های خدا را برای قومش در شرایط مکانی و زمانی مربوط به آنان ابلاغ می‌کند... قرآن... مصرانه می‌گوید که این قرآن عربی است... و می‌دانیم که زبان هر قوم تمامی شیوه تفکر آن قوم درباره جهان و انسان را در خود جای می‌دهد... [لذا] مسلمانان باید به تأمل دوباره در ماهیت نبوت پردازند... از نظر مسیحیان، پیامبر حامل پیامی از خداوند برای زمان و مکان خود است؛ در حالی که سنت مسلمانان می‌گوید که پیامبران کلام حقیقی خدا را بدون امتزاج با هیچ عامل بشری به جز زبان، دریافت می‌کنند... در تمام نوشته‌هایم درباره محمد(ص) از چهل سال پیش تاکنون همواره این نظر را ابراز کرده‌ام که محمد(ص) در این گفته که قرآن تصنیف او نبوده، بلکه از بالا به او الهام شده، صداقت داشته است. از این رو، در مورد احکام قرآنی هیچ‌گاه نگفته‌ام «محمد می‌گوید»، هر چند متهم به آن شده‌ام؛ بلکه ترجیح داده‌ام تا بنویسم «قرآن می‌گوید». از سال ۱۹۵۳ [که کتاب محمد در مکه را نوشتم] تاکنون مدافع این هستم که قرآن فعل الهی است... اما برخی از ویژگی‌های قرآن اساساً به بشریت محمد(ص) ارتباط پیدا می‌کند. اخیراً گفته‌ام آیات الهی را می‌توان وساطت ضمیر ناخودآگاه یک پیامبر هم به شمار آورد که نهایتاً از جانب خدا وحی می‌شود... [اما این نظرم با دیدگاه اسلامی مغایرت دارد]. بر اساس دیدگاه اسلامی، قرآن تماماً از خداست و محمد(ص) هیچ سهمی در آن ندارد... (برخورد آرای مسلمانان و مسیحیان، تفاهات و سوء تفاهات، ص ۴۸-۴۱).

مونتگمری وات با توجه به مکتب نقد تاریخی و تأثیر آراء و افکار زمانه بر برداشت‌های وحیانی پیامبر اسلام، برخی مطالب قرآن را از پیامبر دانسته، در این زمینه می‌گوید:

قبول روش‌شناسی یا تحلیل تاریخی سؤالات خطیری را پیش روی مسلمانان در مقابل قرآن می‌گذارد... و به نظریه مسلمانان در مورد ماهیت وحی مرتبط می‌شود... اگر مسلمانان معتقد باشند که قرآن سخن محض و خالص خداست و با هیچ سخن بشری آمیخته نشده، در این صورت متقاعد کردن مسلمانان به چنین اشتباهاتی ناممکن می‌شود. خود قرآن نظر مسلمانان در مورد ماهیت وحی را تأیید نمی‌کند؛ زیرا می‌گوید که این قرآن عربی است و عربی هم یک زبان بشری است... (همان، ص ۲۳۱).

اما وی بر خلاف مطالبی که در این کتاب آورده، در آثاری که پیرامون پیامبر اس نوشته، از وحی پیامبر اسلام با عنوان «تخیل خلاق» سخن گفته است. وی در کتاب پیامبر و سیاستمدار می نویسد:

...در بعضی اشخاص نیرویی است که آن را تخیل خلاق می گویند... کار بزرگ تخیل خلاق دارای کلیت است و بیان احساسات و تمایلات تمام به شمار می رود. البته همه آنها تخیلی نیستند؛ زیرا با مسائل واقعی و سروکار دارند... که ورای فهم و عقل بشر است. به عقیده نگارنده، انب رهبران دینی جزء این دسته از صاحبان تخیل خلاق هستند. افکار و عقاید بیان می کنند که نزدیکی با عمیق ترین و مرکزی ترین کارهای بشری را مربوط به نیازمندی های موجود آنها و نسل های آینده است. نشانه بزرگ یک پیغمبر این است که افکار او مورد توجه مردمی واقع شود که مخاط هستند. این افکار از کجا می آید؟... شاید بتوان گفت این افکار تخیل حاصل زندگانی کسی است که از قوم خود بزرگتر است... (محمد پی سیاستمدار، ص ۲۹۸).

از نظرات و دیدگاه های دیگر وات که تأثیر عمیقی بر نگرش وی بر فهم اسلام، فهم کلیت دین نهاد، مسئله زبان دین است: آیا سخن گفتن درباره مسائل دینی حفا است یا نمادین؟ غالب فیلسوفان معاصر غرب، زبان دین را واجد معنای معرفت به موجهی می دانند. دیدگاه های گوناگون فیلسوفان دین، سخنان ناظر به خدا را تفسم نمادین می کنند. بسیاری از الهیدانان جدید معتقدند که وقتی خدا موضوع یک واقع می شود، همه اوصاف و نسبت ها نمادین می شود. این اعتقاد از این طرز تلقی نذ می گیرد که خدا متعالی یا «به کلی دیگر» است (عقل و اعتقاد دینی، ص ۲۷۴-۲۷۹).
وات با تأثیرپذیری از این مباحث در فضای غرب به زبان نمادین به عنوان یک مسائل اساسی دینی عصر جدید توجه کرده، می نویسد:

...یکی از مسائلی که علوم و تاریخ غربی پیش روی ما نهاد، قصور در جایگاه اسطوره یا نماد در مذهب یا، آن طور که من می گویم، کوتاهی در جایگاه زبان تصویری در مذهب... است... زبان انسان در درجه اول به اشیاء توجه می کند که می تواند آنها را حس کند... اما در توصیف دنیا... یا خدا. واژه هایی با معنی ثانوی استفاده می کند... من با جان هیک در کتاب اس

حلول خدا در به کار بردن معنای اسطوره در معنای «عاری از حقیقت» هم‌نظر نیستیم... زیرا اسطوره معنای مثبتی هم دارد که در آن، حقیقت مذهب به زبان ثانوی توصیف می‌شود... لذا به جای لفظ اسطوره بهتر است از لفظ نمادین یا زبان تصویری... استفاده کنیم... منظور ما از تصویر، ارائه یا باز نمود دو بعد از یک شیء سه‌بعدی است؛ گرچه این تصویر، تمام ابعاد را بر ما معلوم نمی‌کند؛ با این حال می‌تواند بیان یک واقعیت به شمار آید... بنابراین، ملاکی برای صدق و کذب واقعی مذاهب و ادیان نداریم... اما ملاک دیگری برای مقایسه ادیان و مذاهب داریم و آن ثمرات عینی یا میوه مذاهب و ادیان است... اگر کیفیت زندگی یا حیات پیروان یک نظام عقیدتی [مثل اسلام یا مسیحیت] عموماً خوب باشد، می‌توان گفت آن نظام عقیدتی کمابیش صادق است...» (برخورد آرای مسیحیان و مسلمانان، ص ۲۲۱-۲۲۶).

وی در ادامه با پذیرش مطلق نتایج علوم تجربی و روش‌شناسی تحلیل تاریخی در حوزه مذهب، اصطلاح مابعدالطبیعه را اصطلاحی می‌داند که رنگ خود را از دست داده و معتقد است که می‌توان آن را با معیار و ضابطه ثمراتشان سنجید و ارزیابی کرد؛ اما دیگر به این موضوع نپرداخته است که اگر مفهوم خدا ضابطه ثمربخشی خود را از دست داد، آیا باز سخن گفتن از مفهوم خدا و صفاتش جایی در زندگی بشر دارد یا نه؟

مونتگمری وات به سبب پذیرش نتایج علوم تجربی، نظریه داروین را می‌پذیرد و قائل است که خلقت عالم به دست خدا به قلمرو فوق علم مربوط است و شناختی برای انسان از راه علم به آنچه کتب وحیانی می‌گویند، نیست و قرآن و کتاب مقدس هم کتاب علمی نیستند و از واقعیت پرده بر نمی‌دارند، بلکه زبان تصویری و نمادین‌اند. وی در این زمینه می‌نویسد:

...مسیحیان... سفر پیدایش را یک بیانیه علمی تلقی می‌کردند. بعدها متفکران مسیحی به این نتیجه رسیدند که حکم خلقت عالم به دست خدا به قلمرو فوق علم مربوط است... [اما] بسیاری از مسلمانان هنوز واقعیت تکامل [نظریه داروین] را نمی‌پذیرند... مؤمن به خدا [اعم از مسلمان و مسیحی] ناگزیر است به نگرش دنیوی غربی تن دهد و حوزه روش‌شناسی یا تحلیل تاریخی را به رسمیت بشناسد... وقتی ادوارد سعید تأکید می‌کند که مستشرقان، اسلام را بد

فهمیده‌اند و این بدفهمی در زبان، فرهنگ و حال و هوای سیاسی‌شان ریش دارد، یعنی عمدتاً محیط زندگی‌شان در نگرش آنها به اسلام تأثیر گذاشته است این حرف صحیحی است... اما هر جا معیار اسلوب‌های تاریخی منطقی توانست واقعیت عینی را تصدیق نماید، انسان باید آن واقعیت را قبول کند... مثل همان بحث اسطوره... که حکایت آدم و حوا از نمونه‌های آن است و برای مبادی نژاد آدمی، توصیف علمی به شمار نمی‌آید... انسان امید آن را دارد تا مسلمانان، همچنین توصیفی از اشاره قرآن به ابراهیم و اسماعیل در مکه را بپذیرند؛ زیر یقین داریم که ابراهیم به مکه نرسیده... اما ارتباط اسلام یا سنت اسلام با سنت ابراهیمی را در قالب یک تصویر نشان می‌دهد... (همان، ص ۲۲۶-۲۳۰).

همچنین وات داستان آیات شیطانی یا واقعه غرانیق را پذیرفته، حتی آن را مرزی میان دو دوره تاریخی در برخورد پیامبر با مشرکان می‌داند. وی در فصل محمد(ص) کتاب تاریخ اسلام کمبریج می‌نویسد:

قرآن حداقل یک بار به دخالت شیطان در وحی‌ای که بر محمد نازل شده بود اشاره می‌کند... محمد(ص) امیدوار بود تا با تجار بزرگ به توافقی دست یابد وحی نازل می‌شود و نام الهه لات، عزی و منات در آن ذکر می‌شود. دو یا سه آیه دیگر نیز وساطت این الهه را مورد تأیید قرار می‌دهند. کمی بعد محمد پیا دیگری دریافت می‌کند که آیه‌های قبلی را نسخ می‌کند... به هر صورت، به مرو زمان، او باید پی برده باشد که خویشتن‌داری... در مقابل چنین نیایش جنبه‌های مهم تعالیمش را به مخاطره می‌اندازد... از این زمان به بعد، تأکید ب یگانگی خدا است که مشخصه منحصر به فرد اسلام شد... (تاریخ اسلام کمبریج ج ۱، ص ۷۴-۷۵).

پذیرش دخالت شیطان در وحی و تأکید بر این‌که این پیامبر است که در مسیر راه ب این نتیجه می‌رسد که از توجه به الهه‌ها دست بردارد، از جمله انتقادات مسلمانان ب تحلیل‌های وات است؛ زیرا نمی‌توان پذیرفت که فردی رسول خدا باشد و شیطان بتوان در دریافت وحی او دخالت کند؛ زیرا دیگر هیچ اعتمادی به هیچ‌یک از گفته‌های وی نخواهد بود (ر.ک: جعفریان، «تأملی در فصل محمد(ص) تاریخ اسلام کمبریج» د تأملات تاریخی).

نقدها

آثار وات مورد توجه و تحسین مسلمانان قرار گرفته و تعدادی از تألیفات وی ترجمه شده است؛ اما نقدهایی نیز از سوی اندیشمندان ایرانی و عرب، به ویژه در باب سیره نبوی بر آثار ایشان منتشر شده است. آیت الله شعرانی تعلیقاتی بر کتاب محمد پیامبر و دولتمرد نوشت، همچنان که استاد سید جعفر شهیدی تعلیقاتی بر کتاب فلسفه و کلام اسلامی دارد. سید محمد تقی در مقاله‌ای در نقد کتاب‌های محمد در مکه و محمد در مدینه نگاشت.^۱ پایان‌نامه کارشناسی ارشد جناب آقای رزاقی در رشته تاریخ اسلام مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی قم با عنوان «نقد و بررسی دیدگاه‌های مونتگمری وات درباره سیره نبوی» از مفصل‌ترین این نقدهاست.

سید عطاء الله مهاجرانی در مقاله‌ای به نقد کتاب برخورد آرای مسلمانان و مسیحیان پرداخته، در کتاب اسلام و غرب می‌نویسد:

... مونتگمری وات که از قضا، سلمان رشدی درس تاریخ اسلام را پیش او خوانده است، در کتاب محمد پیامبر و دولتمرد بحث درس‌ناخواندگی و مکتب نرفتن پیامبر اسلام را انکار می‌کند و باور دارد که نمی‌توان پذیرفت که تاجر جوانی مثل محمد، درس نخوانده باشد...^۲

سید مصطفی حسینی طباطبایی نیز در نقد آثار خاورشناسان به نقد دیدگاه وات در باب ماهیت وحی پرداخته، برخی از اشتباهات وی را متذکر می‌شود.^۳ محسن الویری در کتاب مطالعات اسلامی در غرب^۴ و جهانبخش ثواب در نگرش تاریخی بر رویارویی غرب با اسلام^۵ به اختصار به نقد دیدگاه وات در باب منشأ وحی الهی پرداخته‌اند. رسول جعفریان نیز در پایگاه اینترنتی «کتابخانه تخصصی تاریخ ایران و اسلام» به نقد فصل محمد (ص) تاریخ اسلام کمبریج پرداخته، داستان غرانیق و جهاد اسلامی را از دیدگاه وات بررسی و نقد کرده است. اما نویسنده محمد در اروپا^۶ که آن همه تحریف و اتهام از سوی

۱. کیهان اندیشه، شماره ۴۷، اردیبهشت ۱۳۷۲. ۲. اسلام و غرب، ص ۱۸۴.

۳. نقد آثار خاورشناسان، ص ۱۴۹-۱۵۴. ۴. مطالعات اسلامی در غرب، ص ۱۱۳-۱۱۴.

۵. نگرشی تاریخی، ص ۲۸۲-۲۸۳.

۶. برای گزارشی از این کتاب بنگرید: مجله طلوع، ش ۱۸-۱۷.

مسیحیان به پیامبر اسلام را دیده بود، از آثار وات به نیکی یاد کرده، این آثار را از بهترین آثار موجود در غرب دربارهٔ پیامبر اسلام می‌داند.^۱

دانشمندان مسلمان عرب نیز در باب سیرهٔ نبوی به نقد تفکرات موتگمیری وات پرداخته‌اند؛ از جمله، عمادالدین خلیل در کتاب *المستشرقون و السيرة النبوية* به تفصیل در دو فصل مجزا به نقد برخی از آرای وات در کتاب محمد در مکه و کتاب محمد در مدینه پرداخته است.^۲ همچنین در کتاب *مناهج المستشرقین* عمادالدین خلیل و جعفر شیخ ادریس در طی دو مقاله به نقد آرای موتگمیری وات در سیرهٔ نبوی پرداخته‌اند؛^۳ همچنان که شرفاوی به صورت مختصر در *الاستشراق*^۴ و عمر بن ابراهیم رضوان در *آراء المستشرقین*^۵؛ نقد تفکر وات پرداخته‌اند.

با این حال، باید به این نکته اذعان کرد که موتگمیری وات یکی از مستشرقان باانصافی است که به بسیاری از خطاهای مستشرقان و نقاط قوت اسلام و تمدن اسلامی اذعان کرده، به خاورشناسان توصیه می‌کند که:

به منظور ارتباط خوب با مسلمانان لازم است کاملاً به مدیون بودن خودمان به فرهنگ اسلامی اعتراف کنیم... پنهان ساختن آن نشانهٔ غرور و مباهات بی‌جا غلط است... من مسلمانان را... نمایندگان یک تمدن با دستاوردهای بزرگ می‌دانم... وظیفه ما اروپاییان... این است که... به وامدار بودن عمیق خویش به عرب و جهان اسلام اعتراف کنیم...^۶

آثار

موتگمیری وات در طول شصت سال کار علمی خویش (۱۹۳۷-۲۰۰۶) به غیر از تدریس، بیش از سی کتاب و ده‌ها مقاله درباره اسلام و تاریخ آن و نیز روابط مسیحیان مسلمانان نوشت. مهم‌ترین اثر ماندگار او دو جلد کتاب *محمد در مکه* و *محمد در مدینه* خلاصه آن به نام *محمد، پیامبر و دولتمرد* است که بنابر دیدگاه نویسندهٔ مقاله «ویل

۱. مینو صیمی، محمد در اروپا، ترجمه پرویز عطایی، ص ۳۴۲-۳۴۳.

۲. *المستشرقون و السيرة النبوية*، ص ۴۷-۱۱۹. ۳. *مناهج المستشرقین*، ج ۱، ص ۱۱۳-۲۴۷.

۴. *فی الفكر الاسلامی: الاستشراق: دراسات تحليلية تقويمية*، ص ۱۰۷-۱۰۸ و ۱۳۷-۱۴۰.

۵. *آراء المستشرقین حول القرآن الکریم و تفسیره*، دراسة و نقد، ص ۱۰۷-۱۱۱.

۶. *تأثیر اسلام بر اروپای قرون وسطی*، ترجمهٔ حسین عبدالمهدی، ص ۱۴۳.

مونتگمری وات» در مجلهٔ تایمز لندن، «در نیم قرن اخیر کار قابل مقایسه‌ای با کتاب محمد، پیامبر و دولتمرد مونتگمری وات نداریم».

کتاب‌ها (به غیر از آنهایی که در بخش زندگانی معرفی کردیم)

1. *Islam and the Integration of Society* (1961);^۱
2. *The Formative Period of Islamic Thought* (1973, 1998, 2002);^۲
3. *Islam Political Thought* (1968, 1980, 1998);^۳
4. *Islamic Philosophy and Theology* (1962, 1979, 1985, 1992, 1995, 1996);^۴
5. *Islamic Creeds, A Selection* (1995);^۵
6. *The Faith and Practice of Al-Ghazali* (1953, 1994, 2000, 2004);^۶
7. *A Short History of Islam* (1995);^۷
8. *History at Islamic Spain* (1965);^۸
9. *Influence of Islam on Medieval Europe* (1972);^۹
10. *Islam and Christianity Today* (1984);^{۱۰}
11. *Muhammad's Mecca: History from the Quran* (1988);^{۱۱}
12. *Islamic Fundamentalism and Modernity* (1988);^{۱۲}
13. *Der Islam* (1980, 1985);^{۱۳}

۱. اسلام و انسجام جامعه

۳. تفکر سیاسی اسلام

۴. فلسفه و کلام اسلامی؛ این کتاب با ترجمهٔ ابوالفضل عزّتی چاپ شده است.

۵. گزیده‌ای از عقاید اسلامی؛ این کتاب ترجمهٔ وات از یک اعتقادنامهٔ اسلامی است.

۶. ایمان و عمل غزالی؛ این کتاب نیز گزینشی از کتاب المنقذ من الضلال و دیگر رسائل غزالی با ترجمهٔ خود

او است.

۸. تاریخ در اسپانیای اسلامی؛ این کتاب در سال ۱۳۵۹ش با ترجمهٔ محمدعلی طالقانی به نام اسپانیای اسلامی منتشر شده است.

۹. تأثیر اسلام بر اروپای قرون وسطی؛ این کتاب با دو ترجمه از یعقوب آژند در سال ۱۳۵۹ و حسین عبدالحممدی در سال ۱۳۷۸ به چاپ رسیده است.

۱۰. اسلام و مسیحیت در جهان معاصر؛ این کتاب به زبان عربی ترجمه شده و در قاهره در سال ۱۹۹۸ به چاپ رسیده است.

۱۱. مکه محمد، تاریخی از قرآن

۱۲. بنیادگرایی اسلامی و مدرنیته

۱۳. اسلام؛ این کتاب در سه جلد به زبان آلمانی نوشته شده که دو جلد نخست آن به قلم مونتگمری وات به

14. *Bell's Introduction to the Quran* (1970, 1977);^۱
15. *History of Islam* (1982);^۲
16. *Religious truth for our time* (1995);^۳
17. *Companion to the Qur'an* (1967, 1994);^۴
18. *Early Islam: Collected Articles* (1991);^۵
19. *The Majesty That Was Islam: The Islamic world 661-1100* (1974);^۶
20. *Al-ghazali The Muslim Intellectual* (2003);^۷
21. *The History of Al-Tabari: The Foundation of the Community* (1975);^۸
22. *Al-Ghazali: Deliverance from Error and The Beginning of Guidance* (2005);^۹
23. *Al-Biruni and the Study of Non Islamic Religions* (1973);^{۱۰}
24. *Muslim Intellectual: A Study of Al-Ghazali* (1971);^{۱۱}
25. *Islamic Studies in Scotland* (1965);^{۱۲}
26. *The Reality of God* (1957);^{۱۳}
57. *The Cure for Human Troubles: A Statement of the Christian Message in Modern*

نگارش درآمد، سپس توسط خانم دکتر سیلویا هوفر به زبان آلمانی ترجمه شده است.

۱. مقدمه پل بر قرآن، این کتاب با ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی منتشر شده است. (وات، درآمدی بر تاریخ قرآن ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی. قم: مرکز ترجمه قرآن مجید، ۱۳۸۲) اصل کتاب نگارش ریچارد پل است که تهذیب وات به چاپ رسیده است.
۲. تاریخ اسلام؛ این کتاب با دو ترجمه از احمد آرام و تیمور قادری به چاپ رسیده است (هولت و لمبتو تاریخ اسلام کمبریج، ترجمه احمد آرام. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۷؛ همو، تاریخ اسلام کمبریج، ترجمه تیمور قادری) و فصل دوم آن یعنی حضرت محمد(ص) تألیف وات است.
۳. حقیقت دینی برای عصر ما این کتاب با این مشخصات منتشر شده است: وات، حقیقت دینی در عصر ما، ترجمه ابوالفضل محمودی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۹.
۴. راهنمای قرآن
۵. اسلام نخستین؛ مجموعه مقالات، مجموعه مقالات مونته‌گمری وات پیرامون تفکرات مسلمانان در سه قرن اول هجری که به نوعی مکمل کتاب وی دوران شکل‌گیری تفکرات اسلامی است.
۶. شکوهی که اسلام داشت، جهان اسلام در سال‌های ۶۶۱ تا ۱۱۰۰ میلادی یا گذشته شکوهمند اسلام
۷. غزالی، خردورز مسلمان
۸. تاریخ طبری: بنیان یک جامعه؛ با همکاری مکدونالد
۹. غزالی: نجات از گمراهی و شروع هدایت؛ ترجمه المنقذ من الضلال
۱۰. بیرونی و مطالعه درباره ادیان [دیگر] غزایز اسلام
۱۱. خردورز مسلمان، مطالعه‌ای درباره غزالی
۱۲. مطالعات اسلامی در اسکاتلند
۱۳. واقعیت خدا

Terms (1959);^۱

28. *Islam: Past Influence and Present Challenge* (1989);^۲

28. *Islamic Revelation in the Modern World* (1969).^۳

همچنین جناب آقای ثواقب در کتاب نگرشی تاریخی بر رویارویی غرب با اسلام^۴ از کتاب روح اسلام منتسب به مونتگمری وات یاد کرده که عنوان اصلی انگلیسی کتاب نیامده و در جای دیگری هم از این کتاب یاد نشده است. همچنین کتابی به نام البدو به زبان عربی به وات نسبت داده شده که نمی دانم ترجمه کدام کتاب ایشان است.^۵

مقالات

1. The Short Creed of As-Sanusī, in *Journal of Turkish studies*, (1994).^۶
2. A Contemporary Muslim Thinker, in *Scottish Journal of Religious Studies*. (1985)^۷
3. The Origin of the Islamic Doctrine of Acquisition, in *Juornal of the Royal Asiatic Society*. (1943)^۸
4. The Rafidites; a prilliminary Study, in *Oriens* (1962)^۹
5. The political Attitudes of the Mutazilah, in *Journal of the Royal Asiatic Society* (1963)^{۱۰}
6. Early Discussions about the Quran, *Muslim World*; (1950)^{۱۱}
7. Some Muslim Discussions of Anthropomorphism, in *Transactions of the Glasgow University Oriental Society*. (1953)^{۱۲}

۱. علاج مشکلات انسان: قرآنی از پیام مسیح به بیان حدید

۲. اسلام، تأثیر گذشته و چالش های کنونی: وات، آلفرد، ولج و کاپیا

۳. وحی اسلامی در دنیای مدرن

۴. نگرش تاریخی...، ص ۳۹۱

۵. رزاقی، سیدقاسم، نقد و بررسی دیدگاه های مونتگمری وات درباره سیره نبوی، پایان نامه کارشناسی ارشد

موسسه امام خمینی، سال ۱۳۸۵، ص ۴۶-۴۷.

۶. چکیده ای از عقاید [سیدمهدی] السنوسی در مجله مطالعات ترکی

۷. یک متفکر معاصر مسلمان در مجله مطالعات دینی اسکاتلند: این مقاله درباره آراء و افکار محمد ارکون است.

۸. منشأ نظریه اسلامی کسب در مجله انجمن آسیایی سلطنتی

۹. رافضیان؛ مطالعه مقدماتی در مجله شرق

۱۰. نگرش های سیاسی معتزله در مجله انجمن آسیایی سلطنتی

۱۱. بحث های اولیه پیرامون قرآن در مجله جهان اسلام

۱۲. برخی مباحثات مسلمانان پیرامون تشبیه در کتاب خلاصه مذاکرات انجمن شرقی دانشگاه گلاسگو

۸. A Forgery in al Ghazali's in *Mishkat, Journal of the Royal Asiatic Society*. (1949)^۱
۹. The Authenticity of the works Attributed to al-Ghazali, *Journal of the Royal Asiatic Society*. (1952)^۲
۱۰. The Condemnation of the Jews of Banu Qurayzah, *Muslim World* (1952)^۳
۱۱. Created in his Image, *Transactions of the Glasgow University Oriental Society*. (1961)^۴
۱۲. The Muslim Yearning for a Saviour: Aspects of Early Abbasid shiism; *The Saviour God* ed. Brandon, Oxford 1963.^۵
۱۳. Shiism Under the Umayyads; *JRAS (Journal of the Royal Asiatic Society)*. (1960)^۶
۱۴. Islamic Conceptions of the Holy War; *Holy War*, edited Thomas Patric Murphy. (1979)^۷
۱۵. Women in the Earliest Islam; *Studia Missionalia*. (1991);^۸
۱۶. A Muslim Account of Christian Doctrine, *Hamdard Islamicus* (1983);^۹
۱۷. Ash-Shahraṣṭani's Account of Christian Doctrine, *Islamochristiana / Dirasat Islamiya Masihya*, (1983);^{۱۰}
۱۸. The significance of the Early Stages of Imami Shi'ism, N R, *Religion and Politics in Iran: Shi'ism form Qrietism to Revolution*. New Haven: Yale University Press, 1983;^{۱۱}
۱۹. Muhammad's Contribution in the Field of Ultimate Reality and Meaning, *Ultimate Reality and Meaning* 1982.^{۱۲}
۲۰. The Quran and belief in a "high God", R Peters, *Proceedings of the Ninth Congress of the Union Europeenne des Arabisants et Islamisants*, Amsterdam, 1978. Publications of

-
۱. جعلی در مشکوٰۃ الانوار غزالی در مجله انجمن آسیایی سلطنتی
  ۲. در باب صحت و اعتبار آثار منسوب به غزالی در مجله انجمن آسیایی سلطنتی
  ۳. محکومیت یهودیان بنی قریظه در محله جهان اسلام
  ۴. بر صورت خویش آفرید در کتاب خلاصه مذاکرات انجمن شرقی دانشگاه گلاسگو
  ۵. اشتیاق مسلمانان به منجی، جنبه‌هایی از تشیع عباسی نخستین، در کتاب خدای منجی
  ۶. شیعه در دوران بنی امیه در محله انجمن آسیایی سلطنتی
  ۷. برداشت‌های اسلامی از جنگ مقدّس در کتاب جنگ مقدّس
  ۸. زنان در صدر اسلام.
  ۹. تقریری اسلامی از آموزه مسیحی در مجله همدرد اسلامیکس
  ۱۰. تقریر شهرستانی از آموزه مسیحی
  ۱۱. اهمیت مراحل اولیه تشیع امامی
  ۱۲. مشارکت [حضرت] محمد[ص] در حوزه معنی و واقعیت غایی

Netherlands Inst. Cairo, Leiden: Brill (1981);^۱

21. Die Bedeutung der Frühstadien der imamitischen Shi'ah, *Mardom Nameh*, 1981, pp.45-57.^۲
22. Was Wasil a Kharijite?, *Islamwissenschaftliche Abhandlungen F. Meier*, 1974;^۳
23. The study of the Development of the Islamic Sects, *Acta Orientalia Neerlandica*, Edited by pp. W. Pestman 1971.^۴
24. The Conception of Iman in Islamic Theology, *Islam*, 43 (1967), pp.1-10.^۵
25. ...., Thoughts on Muslim-Christian dialogue, *Muslim World*, 57 (1967), pp.19-23.^۶
26. ...., Reflections on Al-Ghazali's Political Theory, *Glasg. Or. Soc. Trans* (1965-6);^۷
27. ...., The Reappraisal of Abbasid Shi'ism, *Arabic and Islamic Studies in Honor of H. A. B. Gibb* (1965);^۸
28. ...., Islamic Theology and the Christian Theologians, *Hibbert journal* (1950-51);^۹
29. ...., Early Discussions about the Qur'an, *Muslim World* (1950);^{۱۰}

مدخل های دائرة المعارف اسلام، (*Encyclopaedia of Islam*) چاپ لیدن:

وات در نگارش دائرة المعارف اسلام نیز مشارکت داشته، مدخل های گوناگونی را برای این دانش نامه به نگارش در آورده است از جمله:

جلد سوم: مدخل های أحابش (ص ۸)؛ حلیة بنت ذؤیب (ص ۹۴)؛ همدان (ص ۱۲۳)؛ حنیف (ص ۱۶۵)؛ هاشم بن عبدمناف (ص ۲۶۰)؛ هوازن (ص ۲۸۵)؛ هجرت (ص ۳۶۶)؛ حراء (ص ۴۶۲)؛ حدیبیه (ص ۵۳۹)؛ حمص (ص ۵۷۸)؛ ابن فورک (ص ۷۶۷)؛ ابن هشام (ص ۸۰۰)؛ عجل (ص ۱۰۲۳)؛ إرم (ص ۱۲۷۰)؛

در جلد چهارم: اسحاق (ص ۱۰۹)؛ اسکندر مقدونی (ص ۱۲۷)؛ کعب الاشراف (ص ۳۱۵)؛ خدیجه (ص ۸۹۸)؛ خندق (ص ۱۰۲۰)؛ خزرج (ص ۱۱۸۷)؛

۲. درباره تشیع امامی (به آلمانی)
 ۴. بررسی تطور و گسترش فرقه های اسلامی
 ۶. دیدگاه هایی درباره گفت و گوی اسلام و مسیحیت
 ۸. ارزیابی مجددی از شیعی گری عباسیان
 ۱۰. اولین مناقشات مربوط به قرآن

۱. قرآن و اعتقاد به خدای متعال
 ۳. آیا واصل بن عطاء از خوارج بود؟
 ۵. مفهوم ایمان در کلام اسلامی
 ۷. دیدگاه هایی درباره نظریه سیاسی غزالی
 ۹. کلام اسلامی و متکلمان مسیحی

جلد پنجم: کلاب بن ربیع (ص ۱۰۱)؛ کنان بن خزیمه (ص ۱۱۶)؛ قریش
(ص ۴۳۴-۴۳۶)؛ معد (ص ۸۹۴)؛ مدینه (ص ۹۹۴-۹۹۸)؛

جلد ششم: مکه (ص ۱۴۴-۱۴۷)؛

جلد هفتم: مؤاخات (ص ۲۵۳)؛ مهاجران (ص ۳۵۶)؛ مسیلمه (ص ۶۶۴)؛
نوفل (ص ۱۰۴۵)؛

جلد هشتم: رقیه (ص ۵۹۴)؛ سعد بن بکر (ص ۶۹۷)؛ سعد بن عباده (ص ۶۹۸).

در جلد نهم، دهم و یازدهم مدخلی ندارد و محققان جوان‌تر جای او را گرفته‌اند.

کتابنامه

- الویری، حسن: مطالعات اسلامی در غرب. تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۱.
- پترسون و دیگران: عقل و اعتقاد دینی، درآمدی بر فلسفه دین، ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی. تهران: انتشارات طرح نو، ۱۳۷۹.
- ثواقب، جهانبخش: نگرشی تاریخی بر رویارویی غرب با اسلام. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۹.
- ثقفی، سید محمد: «نقد کتاب محمد(ص) در مکه و مدینه» در مجله کیهان اندیشه، شماره ۴۷، فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۲.
- جمعی از نویسندگان: مناہج المستشرقین فی الدراسات العربیة الاسلامیة. عربستان سعودی: المنظمة العربیة و الثقافة و العلوم و مکتب التریبة العربی لدول الخلیج، ۱۴۰۰ق.
- حسینی طباطبایی، سیدمصطفی: نقد آثار خاورشناسان. تهران: انتشارات چاپخش، ۱۳۷۵.
- خلیل، عمادالدین: المستشرقون و السیرة النبویة. بیروت: دار ابن کثیر، ۱۴۲۵.
- رحمتی، محمدکاظم: «مأخذشناسی پژوهش های کلامی در غرب»، در مجله هفت آسمان، شماره ۱۹، پاییز ۱۳۸۲.
- رزاقی موسوی، سیدقاسم: نقد و بررسی دیدگاه های مؤننگمیری وات درباره سیره نبوی، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ اسلام، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۵.
- لالانی، ارزینا: نخستین اندیشه های شیعی، تعالیم امام باقر(ع)، ترجمه فریدون بدره ای. تهران: نشر و پژوهش فرزانه روز، ۱۳۸۱.
- مهاجرانی، سیدعطاءالله: اسلام و غرب. تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۸۲.
- هالم، هاینس: تشیع، ترجمه محمدتقی اکبری. قم: نشر ادیان، ۱۳۸۵.
- وات و یلیام، مؤننگمیری: اسپانیای اسلامی، ترجمه محمدعلی طالقانی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۹.
- _____ : برخورد آرای مسلمانان و مسیحیان، تفاهات و سوء تفاهات، ترجمه محمدحسین آریا. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۳.
- _____ : تأثیر اسلام بر اروپای قرون وسطی، ترجمه حسین عبدالحممدی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۷۸.
- _____ : حقیقت دینی در عصر ما، ترجمه ابوالفضل محمودی. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۹.

_____ : فلسفه و کلام اسلامی، ترجمه ابوالفضل عزتی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۰.

_____ : محمد فی المدینه، تعریب شعبان برکات. بیروت: منشورات مکتبه العصریة.

_____ : محمد فی مکة، تعریب شعبان برکات. بیروت: منشورات مکتبه العصریة.

هولت و دیگران: تاریخ اسلام کمبریج، ترجمه احمد آرام: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۷.

_____ : تاریخ اسلام کمبریج، ترجمه تیمور قادری. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۳.

Watt, William Montgomery: *The Formative Period of Islamic Thought*. One World, Oxford: 2002.

_____ : *Bell's Introduction to the Quran*. England: Edinburgh University Press, 1977.

_____ : *Companion to the Quran*. Oxford: One World, 1994.

_____ : *Encyclopedia of Islam*. Leiden: 1986-2000.

_____ : *Islamic Philosophy and Theology*. Edinburgh University Press, 1995.

_____ : *The Faith and Practice of Al-Ghazali*. Oxford: One World, 2004.

سایت های اینترنتی

WWW.ClearVisionPK.com

WWW.FrontlistBooks.com

WWW.Wikipedia.org

WWW.alastairmcintosh.com

WWW.guardian.co.uk

WWW2.dw-World.de

WWW.findarticles.com

WWW.amazon.com

WWW.times.com